

Ταυτότητες και διαφορές

Η ελληνική βιβλιογραφία των κοινωνικών επιστημών - με τη χρονική υστέρηση που χαρακτηρίζει συνήθως τον συγκεκριμένο χώρο - επιδεικνύει τα τελευταία χρόνια ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το φαινόμενο του εθνικισμού. Εκφραση του δικαιολογημένου άλλωστε ενδιαφέροντος αποτελεί η μετάφραση πολλών σημαντικών έργων της διεθνούς βιβλιογραφίας στα ελληνικά αλλά και η έντονη παρουσία της ελληνικής παραγωγής. Πρόσφατο παράδειγμα του ως άνω ενδιαφέροντος είναι η έκδοση του συλλογικού τόμου που επιμελήθηκε ο καθηγητής Θάνος Βερέμης «Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα» (εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, 1997). Πρόκειται για μετάφραση ενός τόμου που είχε κυκλοφορήσει στα αγγλικά το 1990 ως έκδοση του ΕΛΙΑΜΕΠ (Ελληνικό Ινστιτούτο Αμυνας και Εξωτερικής Πολιτικής), η οποία με τη σειρά της βασίστηκε σε ένα ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού «European History Quarterly» του 1989. Εστώ και με σημαντική καθυστέρηση, ο τόμος προσφέρει στο ελληνικό κοινό σημαντικές με-

Στο κέντρο, ο διοικητής του Στρατού Ηπείρου κατά τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο αντιστράτηγος Κωνσταντίνος Σαπουντζάκης. Δεξιά, ο πολιτικός Σύμβουλος Σ. Σίμος και αριστερά ο γενικός πρόξενος της Ελλάδας στα Ιωάννινα Άγγελος Τυπάλδος Φορέστης, στο στρατηγείο της Φιλιππιάδας τον Δεκέμβριο του 1912. Από το βιβλίο «Ηπειρος, 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού», Εκδοτική Αθηνών, 1997

ρίδες των σύγχρονων «αντιδυτικών» και «νεοορθόδοξων» ρευμάτων. Με τη διαφορά ότι οι παλιές ιδέες περί πολυεθνικού ανατολικού κράτους έχουν οριστικά εκλείψει και, το σημαντικότερο, οι σύγχρονες «αντιδυτικές» στάσεις συνοδεύονται συνήθως από την ενεργό προώθηση της εθνικής ταυτότητας και την επιθετική προβολή και διεκδίκηση των ορίων και δικαιωμάτων του σημερινού ελληνικού έθνους - κράτους.

Το άρθρο του κ. Π. Κιτρομηλίδη αναλύει τη διαδικασία συγκρότησης των εθνικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Εξετάζοντας την παρουσίαση και συγκρότηση των εθνικών ταυτοτήτων στα γραπτά βαλκανικών διανοουμένων, τον ρόλο του σύγχρονου κράτους στη διαδικασία εθνικής συγκρότησης και, τέλος, τη σχέση - αντανάκλαση μεταξύ Ορθοδοξίας και εθνικισμού, η μελέτη τεκμηριωμένα αμφισβητεί τις κυρίαρχες απόψεις περί «εθνικής συνέχειας και αφύπνισης» και περί της συνεισφοράς της Ορθοδοξίας στη διατήρηση και ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας.

Ο κ. Κιτρομηλίδης, υιοθετώντας την προσέγγιση του έθνους ως «νοερής κοινότητας» για να προσδιορίσει την ιδιαίτερη εκείνη αντίληψη ομάδων ή κοινοτήτων σχετικά με την εθνική τους ταυτότητα, προσέγγιση η οποία προέρχεται από το πρόσφατα μεταφρασμένο στα ελληνικά έργο του Benedict Anderson, αρχίζει με τη χαρτογράφηση των απόψεων που εμφανίζονται στα Βαλκάνια κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα με στόχο να ανασυνθέσουν το βαλκανικό παρελθόν και να επαναπροσδιορίσουν την πολιτισμική ταυτότητα ομάδων (και περιοχών) με βάση πολιτισμικά στοιχεία και κυρίως τη γλώσσα. Η ανάδειξη του έθνους ως πολιτισμικής κοινότητας της οποίας το εύρος ποικίλλει ανάλογα με τον συγγραφέα αναδεικνύεται με επάρκεια στο πρώτο τμήμα της μελέτης και οδηγεί στην εξέταση του ρόλου του σύγχρονου κράτους στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Ο συγγραφέας επισημαίνει τον ρόλο του στρατού

και της εκπαίδευσης στη διαδικασία εθνικής ενοποίησης καθώς και συγκεκριμένες πρωτοβουλίες του κράτους όπως η σύσταση αυτοκέφαλης εθνικής εκκλησίας και η ίδρυση εθνικού πανεπιστημίου, με σημαντικές επιπτώσεις η καθεμιά: π.χ., επισημαίνεται η δράση των αποφοίτων του πανεπιστημίου στη διδασκαλία και εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας στα εκτός του ελληνικού κράτους εδάφη. Με άλλα λόγια, η εργασία παρουσιάζει όλη την πορεία της κατασκευής της «νοερής κοινότητας» του ελληνικού έθνους και τον διαφορετικό σε κάθε χρονικό σημείο ρόλο του κάθε παράγοντα. Πρόκειται για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και κλασική πλέον μελέτη η οποία γίνεται ιδιαίτερα σημαντική σε μια εποχή που η σύμπλευση Ορθοδοξίας - έθνους θεωρείται από πολλούς ανέκαθεν δεδομένη.

Η μελέτη του κ. Ι. Κολιόπουλου εξετάζει τον ρόλο και τη σημασία των «κλεφτών και αρματολών» και μετέπειτα των Ελληνικού Στρατού στη διαμόρφωση του ελληνικού εθνικισμού και αλυτρωτισμού. Αφού τοποθετήσει τους «κλέφτες και αρματολούς» στις ιστορικές τους διαστάσεις και αφού εξετάσει τη λειτουργία των «καπετάνιων» και των «παλικαριών» κατά τη διάρκεια του αγώνα, ο συγγραφέας εστιάζει την προσοχή του στις σχέσεις ελληνικού κράτους, στρατού, ληστείας, κτηνοτροφίας και αλυτρωτισμού. Η ζωή στην ορεινή Ελλάδα ερευνάται καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα για να διαπιστωθούν οι λόγοι της αμείωτης επιρροής των καπετάνιων και οι αιτίες που οδήγησαν στη μείωση ή και καταστροφή των νομάδων - κτηνοτρόφων. Οι διασυνδέσεις ληστείας - κτηνοτροφίας και τακτικού στρατού αναδεικνύουν τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού αλυτρωτισμού και τον ρόλο του «παλικαρισμού» στη συγκρότηση της «εθνικής» εξωτερικής πολιτικής.

Τέλος, η μελέτη του κ. Κωφού για τη Μακεδονία αποτελεί το κλασικό πλέον άρθρο, απαραίτητο για όλους όσοι θέλουν να γνωρίσουν την ιστορική πορεία της Μακεδονίας και να εμβαθύνουν στη διαμόρφωση των εθνικών ταυτοτήτων στον συγκεκριμένο

χώρο. Η μελέτη δείχνει την εξέλιξη των εθνοτικών ανταγωνισμών στην περιοχή της Μακεδονίας από τον 19ο αιώνα, αρχικά στο επίπεδο των πολιτισμικών ανταγωνισμών, και τη σχετική προσπάθεια συγκρότησης «νοερών κοινοτήτων» με βάση κυρίως τη γλώσσα και την εν συνεχεία μετάβαση κατά τον 20ό αιώνα στην πολύ πιο δραστηρή δύναμη των όπλων. Η παρέμβαση των οργανωμένων κρατών έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ομοιογενοποίηση των περιοχών που ανήκαν στη δικαιοδοσία τους και κυρίως στην κατασκευή των μύθων και των πολιτισμικών ταυτοτήτων που θα νομιμοποιούσαν είτε την κατοχή είτε τη διεκδίκηση συγκεκριμένου χώρου. Παρουσιάζεται έτσι αναγλυφα η διάπλαση και εξέλιξη των εθνικών ταυτοτήτων ως σήμερα. Ο συγγραφέας, γνωρίζοντας πολύ καλά όλες τις πτυχές του μακεδονικού ζητήματος, προσφέρει μια συγκροτημένη και πολύπλευρη ανάλυση της ιστορίας μιας επίμαχης και από πολλούς διεκδικούμενης ταυτότητας. Το βιβλίο κλείνει με ένα βιβλιογραφικό δοκίμιο του Α. Κιτροπέφ για τις τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία. Πρόκειται για έναν εξαιρετικά χρήσιμο και εύστοχα σχολιασμένο βιβλιογραφικό οδηγό, ο οποίος όμως θα ήταν πιο πλήρης και θα ολοκλήρωνε πιο αρμονικά τον συγκεκριμένο τόμο αν περιελάμβανε και μια ενημερωμένη βιβλιογραφία για τις εθνικές ταυτότητες και τον εθνικισμό.

Συμπερασματικά, ο τόμος «Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα» προσφέρει μια πολύπλευρη και στοιχειοθετημένη προσέγγιση στη μελέτη της νεότερης εθνικής ταυτότητας και του ελληνικού εθνικισμού. Ορισμένα από τα άρθρα του τόμου αποτελούν πλέον κλασικά κείμενα στη βιβλιογραφία του ελληνικού εθνικισμού και η μελέτη τους είναι απαραίτητη για κάθε ερευνητή των κοινωνικών επιστημών, ακόμη και αν δεν συμμαρμόζει τις απόψεις ή τις προσεγγίσεις των συγγραφέων.

Η σημασία και η συμβολή του βιβλίου στη μελέτη της νεότερης ιστο-

ρίας είναι διττή: αφενός θεμελιώνει μια ιστορικά τεκμηριωμένη αναθεώρηση των παραδοσιακών στερεοτύπων της ελληνικής ιστορίας που αφορούν την τριχιλιετή και συνεχή ιστορία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας· αφετέρου εισάγει τη συγκριτική ιστορική - πολιτική ανάλυση στη μελέτη των προβλημάτων της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Πρόκειται για την πιο πρόσφορη μέθοδο για την κατάδειξη του «ρομαντικού» και αυθαίρετου στοιχείου μιας «ουσιαστικής» αντίληψης για το έθνος η οποία παρουσιάζει τον Ελληνισμό ως διαχρονικό, δεδομένο, ενιαίο και πολιτικά και πολιτισμικά αδιαμφισβήτητο. Οι μελέτες του υπό συζήτηση τόμου υιοθετούν την προσέγγιση που αντιλαμβάνεται το έθνος ως κατασκευή, ως «νοερή κοινότητα», δηλαδή ως ιστορικά, πολιτισμικά και κοινωνικά συγκροτημένη οντότητα. Ο τόμος θα κέρδιζε ίσως σε θεωρητική πληρότητα αν η έννοια «νοερή κοινότητα» και η σχετική συζήτηση περί εθνικισμού είχαν εκτενέστερη ανάπτυξη. Η μελέτη του έθνους ως κατασκευής είναι η προσέγγιση που σαφώς επικρατεί στον ακαδημαϊκό χώρο και στη σχετική βιβλιογραφία, αν και στο ευρύτερο κοινό είναι πολύ πιθανόν να είναι άγνωστη ή μη αποδεκτή. Ανεξάρτητα όμως από την ευρύτερη αποδοχή της, η ανάλυση του έθνους ως κοινωνικής κατασκευής στοιχειοθετείται από τις μελέτες του συγκεκριμένου τόμου όπου αναδεικνύονται οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες που συνέβαλαν στην κατασκευή εθνικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια.

Θα πρέπει βεβαίως να επισημανθεί ότι μελετώντας την κατασκευή εθνικών ταυτοτήτων οι αναλύσεις ακολουθούν μια ιδιαίτερη προσέγγιση που εστιάζει την προσοχή της στο κράτος και στους κρατικούς μηχανισμούς. Ερευνούν, δηλαδή, τον εθνικισμό «από τα πάνω» αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στο πώς «τα κράτη κατασκευάζουν έθνη». Συνείπια της εν λόγω μεθοδολογικής επιλογής είναι η υπογράμμιση της διαδικασίας εθνικής ομοιογενοποίησης και του τελικού αποτελέσματος που είναι η επικράτηση της ενιαίας και αδιαμφισβήτητης ταυτότητας. Και με αυτόν τον τρόπο υποβαθμίζονται ή παραβλέπονται οι επιπτώσεις από τους ανταγωνισμούς διαφορετικών ταυτοτήτων και η σημασία της παρουσίας του «άλλου» υπό μορφή - μειονότητα ή όχι - μορφή. Προσεγγίσεις «από τα κάτω» σε σχέση με τον «άλλο» και την αλληλεπίδραση μεταξύ ταυτοτήτων θα προσέφεραν μια διαφορετική διάσταση στη μελέτη των εθνικών ταυτοτήτων και κατά τη γνώμη μου θα συμπλήρωναν τις παραπάνω μελέτες χωρίς να αναιρούν τη σημασία τους. Με άλλα λόγια, υπάρχει ο κίνδυνος τονίζοντας το τελικό αποτέλεσμα που είναι η ομοιογενής εθνική ταυτότητα να θεωρηθεί ότι δεν υπάρχουν διαφορές, ανταγωνισμοί, μειονότητες. Ο ερευνητής δεν πρέπει να αγνοεί ότι δεν μπορεί να υπάρξει «ταυτότητα» χωρίς «διαφορά» και ότι η διαπραγματευση αυτής της σχέσης έχει θεμελιώδη σημασία για τη συγκρότηση της πολιτικής ζωής και για τη μελέτη της νεότερης ελληνικής ιστορίας και κοινωνίας. Όταν η διαφορά οδηγεί στην κατασκευή του άλλου, του ξένου, του εχθρού, και μετασχηματίζεται σε «ετερότητα», τότε ενισχύεται ο εθνικισμός και μειώνεται η ανεκτικότητα. Το βιβλίο που επιμελήθηκε ο κ. Βερέμης μάς δίνει μια εξαιρετική ευκαιρία για προβληματισμό στα ως άνω ζητήματα.

Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα

Εισαγωγή - επιμέλεια Θάνος Βερέμης
Μετάφραση Γιάννης Στεφανίδης
Έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, 1997, σελ. 336

λέτες και εμπειρικό υλικό για τη συγκρότηση του ελληνικού έθνους, την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού και γενικότερα για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Παρουσιάζοντας το θέμα και το ειδικότερο αντικείμενο του τόμου, ο κ. Βερέμης ενημερώνει συνοπτικά για τις σύγχρονες τάσεις στον χώρο της θεωρίας και της σύγχρονης βιβλιογραφίας για τον εθνικισμό καθώς και για τα μείζονα ζητήματα που οροθετούν και απασχολούν την ελληνική ιστοριογραφία σε σχέση με τη συγκρότηση του ελληνικού έθνους - κράτους, την ελληνική ταυτότητα και τον ελληνικό εθνικισμό. Ο επιμελητής γράφει και το πρώτο κεφάλαιο του τόμου το οποίο ασχολείται με την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού, όχι όμως με μια γενική επισκόπηση της πορείας του αλλά εστιάζοντας την ανάλυση στην αποτυχούσα προσπάθεια για τη συγκρότηση ενός «έθνους χωρίς κράτος». Πρόκειται για την προοπτική ενός πολυεθνικού κράτους το οποίο θα φιλοξενούσε και το ελληνικό έθνος και όπου ο ελληνικός πολιτισμός θα είχε κεντρική θέση. Η ανάλυση βασίζεται στη μελέτη της Οργάνωσης της Κωνσταντινουπόλεως και στη σχετική με αυτήν δράση των Ι. Δραγούμη και Α. Σουλιώτη. Το άρθρο αναδεικνύει μια διαφορετική φιλοσοφία για την ανάπτυξη του Ελληνισμού, η οποία βεβαίως δεν μπόρεσε να συγκροτηθεί ούτε ως ολοκληρωμένη πολιτική θεωρία ούτε ως συζητήσιμο πολιτικό διακύβευμα. Η αποτυχία του οράματος για μια «πολυεθνική ανατολική αυτοκρατορία» είναι ιδιαίτερα σημαντική, αφενός διότι αποκαλύπτει στο ευρύτερο κοινό μια σχετικά άγνωστη πτυχή του «ελληνικού εθνικισμού» και αφετέρου διότι υποδεικνύει τις

Ο κ. Χρήστος Λυριντζής είναι αναπληρωτής καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.